

Key words: museum pedagogic, children museum, pedagogic technologies, activities programs of museum and school, cultural and educational activity of museum, innovational methods, educational space of museum.

doi: 10.15330/esu.9.12-18

УДК 159.923.2-054 : 159.922.4

ББК 88.52

Олександра Лисенко

ЕТНІЧНА САМОСВІДОМІСТЬ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ У ПОЛІЕТНІЧНОМУ ПРОСТОРІ СУЧАСНОГО СВІТУ: ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ПРОБЛЕМИ

У статті проаналізовано глобалізаційні проблеми сучасного світового співтовариства щодо поліетнічності та міжкультурної взаємодії.

Автором наголошується на процесі нівеляції національної ідентичності, поглиблення поліетнічності людства, що спостерігається практично у всіх державах.

Проаналізовано питання ідентичності в історичному зрізі його становлення та розвитку.

Акцентовано увагу, що переважна більшість людей у сучасному світі не належить до жодної етнічної групи, вони є членами одного чи кількох суспільств, носіями кількох культур.

Ключові слова: самосвідомість, етнічна самосвідомість, полікультурність, етнопсихологічний підхід, ідентичність, глобалізація.

Загальна постановка проблеми. В останні десятиріччя сучасний світ характеризується процесами глобалізації, інтеграції, нівелюванням ідентичності країн і народів, а пробудження їхнього національного життя, зростання націоналістичних прагнень відходять на задній план суспільного розвитку. Таку тенденцію вважаємо природньою реакцією народів на процеси універсалізації та стандартизації. Однак не слід забувати, що відродження національної самосвідомості, посилення ролі основних етноконсолідуючих ознак в умовах швидкоплинної реальності, виступають як одні з пріоритетних факторів збереження, розвитку націй та їхньої національної ідентичності.

Актуальність проблеми. Вивчення проблем, пов'язаних із створенням глобального культурного простору.

Мета і завдання статті. Дослідити процеси “культурної гомогенізації” та з'ясувати поняття ідентичності, спробувати проаналізувати ці питання, їх сутність і зміст.

Інтенсивні соціально-економічні, політичні, фінансові, інформаційні, екологічні трансформації, характерні для сучасного світового співтовариства, єдині для багатьох держав, спричиняють швидке поширення міжнародних контактів та міжетнічних комунікацій, перетворення у системі міжкультурної взаємодії. Їхнім найбільш помітним наслідком вважається створення глобального культурного простору. Поступова нівеляція національних особливостей та традицій, що відзначається багатьма дослідниками, породження нових культурних гібридів, позбавлених етнічної та історичної індивідуальності і унікальності, витиснення національних етнічних форм – усе це далеко не повний перелік наслідків сценарію “культурної гомогенізації” суспільства [3].

З-поміж наслідків активної взаємодії культур можемо відзначити поліетнічність суспільства, котра, на думку учених, є невід'ємною характеристикою майже усіх держав: “в історії людства практично відсутні національно чисті (моноетнічні) держави” [11, с. 378].

Звісно, поліетнічність світу – це не новаторство нашого сьогодення, адже взаємодія народів та культур здійснювалась і у попередні історичні епохи, але масштаб, котрого цей процес набув з другої половини ХХ століття, не до порівняння із жодним іншим історичним періодом. В Україні, як і в цілому світі, етнічна поліфонія сучасного життєвого простору – явище, що широко обговорюється у найрізноманітніших наукових сферах, останнім часом усе частіше стає предметом дослідження у психолого-педагогічних науках.

У науці активно розробляються також проблеми психології міжнаціональних відносин, пов'язані з етнічною багатообразністю світу і “невпинним зростанням числа вимушених емігрантів та біженців з цілого світу” [9, с. 5], а також організації психологічної допомоги переселенцям у процесі їхньої адаптації до нових соціокультурних умов. Окрім того, у сучасних психологічних дослідженнях робиться акцент на активність, свідомість та відповідальність особистості у формуванні власної етнічної ідентичності, зумовлених усвідомленням “реальної поліетнічності світу” і необхідністю формування “багатополярної етнічної свідомості та самосвідомості” [1, с. 4]. Етнокультурна багатообразність світу визнається основоположним фактором для розвитку не лише історичного, політичного, соціального, але й особистісного простору людини.

Психологічний аналіз суспільства як поліетнічного здійснюється, виходячи з уявлення про те, що переважна більшість людей у сучасному світі не належить до жодної етнічної групи, вони є членами одного чи кількох суспільств, носіями кількох культур, котрі замикаються один на одному у найрізноманітніших комбінаціях, при цьому перебуваючи у постійній динаміці. Поліетнічне суспільство водночас є суспільством соціального різноманіття, різноманіття, як вважають учені, принципово мінливого. В результаті взаємодії в умовах поліетнічного середовища людина зіштовхується із багатовимірністю та різноманіттям культурного оточення, з різноманітними культурно-специфічними поглядами на світ, перед нею виникають дві ключові особистісно-значущі проблеми: збереження своєї етнічної ідентичності та соціалізація у цьому середовищі.

Передусім логічним вважаємо зупинитись на характеристиці поняття “ідентичність”. Етимологічно вираз “ідентичність” походить від латинського слова “indenticus”, що означає “утотожнений”, “одинаковий”. Це поняття у науці є достатньо новим. Скажімо у зарубіжній науковій думці воно утвердилось лише з другої половини ХХ століття, а у вітчизняній – тільки після 1990 року. І сьогодні “ідентичність” стало одним із центральних детермінант для усвідомлення оточуючих реалій. Означений термін широко використовується у різноманітних науках: психології, соціології, філософії, етнології, політології, геополітиці і т. ін. Впродовж багатьох століть філософське осмислення ідентичності відбувається у рамках проблеми утотожнення як основної характеристики буття, як зведення множинності до єдиного початку. У класичній традиції питання ідентичності досліджували античні філософи (Парменід, Платон, Арістотель, Плотін, неоплатоніки). У їхньому уявленні тожсамість виступає фундаментальною якістю буття, єдністю, у якій відсутні розбіжності і відносини впритул до одноманітності.

У працях представників німецької класичної філософії проблема тотожності буття і мислення досягає своєї найвищої розробленості. У сучасній зарубіжній літературі психологічне трактування ідентичності розвивається у наступних керунках: аналітична психологія (психоаналіз), символічний інтеракціонізм та когнітивні підходи.

Відомо, що вивчення проблеми ідентичності у психології бере свій початок із психоаналізу. Так, поняття “ідентичність” та “ідентифікація” вперше ввів З.Фрейд у своїй праці “Групова психологія і аналіз Его” (1914 рік). Для нього “ідентичність” виступала як самоутотожнення людини із значущими особистостями за взірцем яких вона свідомо чи підсвідомо хотіла діяти. Мотивом такого самоутотожнення учений вважав страх втрати любові і страх від покарання.

Проблема ідентичності розроблялась також Е.Еріксоном, Дж. Марсія, А.Ватерманом та іншими ученими. Е.Еріксон вважається загальноновизнаним засновником теорії ідентичності. Його погляди вперше було опубліковано у праці “Дитинство і суспільство”. На відміну від З.Фрейда, праці якого він вважав неповними, Е.Еріксон справедливо наголошував на нерозривному звязку між ідентичністю людини і суспільством, соціальним оточенням індивіда. На його думку ідентичність формується в процесі соціалізації особистості, входження індивіда у суспільство, тобто за Еріксоном, ідентичність – це соціалізована частина “Я”. Відзначимо, що вчений не подав точного визначення поняття “ідентичність”. Узагальнено він розумів ідентичність як суб’єктивне одухотворене відчуття тотожності і цілісності. Е.Еріксон справедливо відзначав, що ідентичність – це не певна незмінна, раз і назавжди отримана чи успадкована характеристика особистості, навпаки, її природа – процесуальна, динамічна, тобто, змінна. Ця ж ідея розкривається у введеному ним понятті “криза ідентичності”, що означала перехід від однієї стадії життя до наступної, в ході чого мало місце становлення нових типів ідентичності [4, с. 324].

Яскраве відображення іншого підходу щодо з’ясування поняття ідентичності знаходимо у теоріях Дж. Міда, Л.Краппмана, Ю.Хабермаса та інших вчених (соціально детермінована ідентичність “Me” та індивідуальна ідентичність “I”). Не менш цікавим є підхід представників когнітивного напрямку, які досліджували соціальну ідентичність – Г.Теджфел, Дж.Тернер та ін.

Спільним для робіт Е.Еріксона, Міда та Теджфела є наступні твердження: розглядати ідентичність слід як соціальне явище (ідентичність – соціалізована частина “Я”); пояснення ідентичності як динамічного утворення, яке, виникнувши під впливом навколишнього середовища, так чи інакше модифікується.

У вітчизняній соціології та філософії постановка і дослідження проблем ідентичності, як ми зазначали, відносно нове явище, хоча теоретико-методологічні засади розвитку цього напрямку розроблялись в науковій думці ще з початку ХХ століття.

Сьогодні дуже популярним стало вивчення поняття кризи ідентичності у сучасних перехідних суспільствах. Одним із нових напрямків у дослідженні феномена ідентичності є її багаторівневе розчленування. Слід виокремити дослідження М.Губогло. Він вважає, що багаторівнева ідентичність є досить частим явищем множинної ідентичності або множинності ідентичностей, з-поміж яких виділяються етнічна, соціальна, професійна, гендерна, громадянська, конфесійна, расова і т.д. Вчений відзначає, що у сучасному суспільстві ідентичності все більше

набирають множинного розуміння, залежать від контексту часу, мають виключно історичний характер і постійно знаходяться у стані трансформацій.

У сучасному філософському розумінні світ перестає бути цілісною і закономірною системою, людина – це не абстрактний представник свого роду, вона вкорінена у традиціях, життєвому світі і обставинах. Ідентичність стає проблемою, “утотожене мислення” підлягає критиці. У цілому проблема ідентичності є актуальною та багатообразною на точки зору (філософська, психологічна, культурологічна традиція).

На нашу думку у даному контексті зміст ідентичності слід звести до визначення подібності або відмінності чого-небудь (кого-небудь) з чим-небудь (ким-небудь). Вважаємо, що ідентичність – це об’єктивно існуюча структура, у якій виражається справжня схожість (тотожність) і відмінність соціальних (особистісних і групових) суб’єктів. Ідентичність з одного боку статичне явище, яке фіксує стан на даний момент часу, з іншого боку – ідентичність не є раз і назавжди отриманою, її природа змінна.

Не можемо оминати увагою також двох рівнів ідентичності – індивідуального та колективного. Індивідуальний рівень розкривається через особистісний та соціальний аспекти, тобто через вертикальний та горизонтальний виміри, баланс яких забезпечує почуття тотожності, самототожності. Колективна ідентичність – це фундаментальна схожість членів певної групи, що виявляється у солідарності, колективній діяльності, спільній роботі. Відбувається утотоження, усвідомлення себе з різними соціальними спільнотами – клас, сім’я, національна група, етнос, народ і т.д.

Успішна соціалізація у такому світі повинна орієнтуватися на знайомстві дитини з його складністю, формувати здатності до здійснення самостійного вибору (навіть до зміни ідентичності), розвитку варіативності поведінки у різному культурному середовищі, підвищення рівня толерантності до “інших”, неподібних [5, с. 97]. Очевидно, що в умовах поліетнічності з’являється більше можливостей взаємодії з представниками інших етнічних общин, що дає можливість людині набувати знань про особливості своєї та інших етнічних груп, формує та розвиває навички міжкультурної взаємодії.

Таким чином, полі етнічне середовище сприяє формуванню етнічної поінформованості, при чому процес етнічної ідентифікації може протікати по-різному, в залежності від особливостей культур, що пересікаються: “в осіб, що проживають в умовах, етнічно та культурно відмінних, етнічна ідентичність розвинена дуже потужно, натомість, в осіб, що проживають серед груп, близьких у культурному відношенні, усвідомлення власної етнічності не є життєво важливою проблемою” [2, с. 131].

Разом з тим, необхідно підкреслити, що життя у полікультурному суспільстві навіть у сприятливих його проявах, призводить до міжгрупової напруги у широкому змісті цього слова [8]. Напруженість може виявлятися не лише у формі конфліктних дій але й у іншій, прихованій формі, коли спілкування з представниками інших культур сприймається як джерело конфліктів [5]. Отож, полі етнічне середовище, будучи своєрідним існуванням, діяльністю та спілкуванням людей різних націй та національностей, включає в себе безпосереднє оточення особистості і виступає єдністю людини та нації, матеріальних і духовних факторів життєдіяльності представників різних народів у певному соціальному просторі та часі, у певних конкретно-історичних та географічних умовах (Н.В. Мольденгауер).

Особливі умови поліетнічності поряд з великими можливостями для здійснення ідентифікаційних процесів можуть сприяти виникненню напруги, конфліктності в етнічній групі, а також викликати появу цілого комплексу специфічних психологічних проблем особистості, пов'язаних з етнокультурною маргінальністю, труднощами в етнічному самовизначенні, порушенням у розвитку етнічного самоусвідомлення.

Зацікавлення вивченням етнічної самосвідомості, без котрої, за свідченнями учених, не може існувати жодна людина, жодна спільнота, сьогодні зумовлене принципово новою роллю етнічної складової у процесі соціальної еволюції, пов'язаної з глобальними змінами, що відбуваються у світі, глибокою цивілізаційною кризою епохи, а також посиленою нестійкістю багатьох сфер сучасного світового співтовариства. Активний розвиток системи взаємодії у світі, що відкриває нові кордони спілкування, змінну картину світу людини у цілому, процеси ідентифікації та співідентифікації, а передовсім етнічного самовизначення, викликає підвищену увагу до досліджень даного феномену.

Питання про функціонування етнічної самосвідомості особистості у полі етнічному просторі сучасного світу ми розглядаємо, виходячи з наступних уявлень сучасних дослідників: по-перше, з положення про те, що “у рамках саме етнічної форми існування людина найповніше реалізує свою біосоціокультурну природу” [4, с. 27], по-друге, опираючись на твердження про те, що “без самосвідомості етнічної групи просто не існує, тому лише “самосвідомість”, а не етнічну свідомість слід розглядати у якості основної відмінної риси етнічної групи” [7, с. 99].

В етнопсихології визнано, що етнічна самосвідомість захищає особистість від невизначеності, виступає стійкою конструкцією, пов'язаною із соціалізацією та засвоєнням культурного досвіду. Однак у мінливому сучасному світі, де правила та норми різних культур нашаровуються та засвоюються одночасно а етнос виступає у якості носія багатьох та різних етнокультурних традицій, людина набуває досвіду руйнування, втрати своєї етнічної ідентичності та створення нової, що краще пасує до сьогоднішніх умов існування. Етнічна самосвідомість, таким чином, набуває нових якостей, функціонує по-іншому під тиском змін, що відбуваються у багатьох культурах, народах, релігійних світах, історичних традиціях.

Уявлення про систему структурування етнічності, що склалось в етнології вже не може ефективно виконувати свою основну функцію – сприяти формуванню більш чіткої та індивідуальної ідентичності через приналежність до етнічної групи, оскільки сам етнос, передовсім як психологічна спільнота у сучасному полікультурному просторі, значно розширив свої межі.

Розвиток реальності призвів до визнання того, що жодна з ознак системи етнодиференційних символів та уявлень етнічної спільноти, за винятком етнічної самосвідомості, вже не виступає маркером окремої етнокультурної групи: “Етнічна самосвідомість – це свого роду “останній рубіж” збереження етнічності, адже у ході історичного розвитку могли втратитись і мова, і загальна територія, і навіть культурні традиції, але поки зберігається етнічна самосвідомість, не тьмяніє і образ “ми”, [там же, с. 99].

Сьогодні, як і в минулому, люди продовжують користуватися “найдавнішою системою категоризації, основаної на принципі біполярності”, у відповідності з котрою “відбувається категоризація етнічних спільнот, членами котрих вони себе сприймають (“ми”), і тих, котрі вони не визнають за своїх (“вони”)” [6, с. 65]. Таким чином, по відношенню до соособистості у сучасних етнічних групах можемо

стверджувати, що попри відсутність чи нівеляцію певних етнічних маркерів, внутрішнє, глибинне відчуття причасності до свого етносу залишається і продовжує розвиватися, знаходячи для свого втілення нові форми, передовсім у самосвідомості особистості.

Існуючі емпіричні дослідження продемонстрували, що формування етнічної самосвідомості, а, отже, формування у суб'єктів системи їхніх етнічних уявлень і оцінок, етнокультурних та етнопсихологічних особливостей свого етносу, сприяє утворенню на вищих рівнях структури особистості нової системи етнопсихологічних індивідуальних якостей, виникненню поліморфних зв'язків між ними та іншими різнорівневими індивідуальними якостями особистості, формування її цілісності при побудові особливої інтеграції усієї її підсистем, а, отже, і розвиток індивідуальності.

В процесі поглиблення етнокультурних та етнопсихологічних сторін самосвідомості відбувається формування етносоціальної спрямованості особистості: формується значуще ставлення до об'єктів етнічного світу, вибудовуються конформні, синдикативні типи активної міжособистісної взаємодії [12]. Відомо, що етнічний зміст породжується у просторі свідомості і самосвідомості, оскільки для віднайдення змісту особистість звертається безпосередньо не до об'єктів етнічного світу, а до їх значень, до уявлень про них.

Ми припускаємо, що етнічний смисл об'єктів оточуючого світу у сучасній ситуації поліетнічності народжується на основі перетворень у свідомості та самосвідомості, конструюванні образу своєї етнічної узагальненості і себе, як її представника, що, у свою чергу, породжує нові смисли вже існуючої етнічної реальності. Усе вище сказане по-новому висвітлює проблему етнічної самосвідомості, що набуває нових смислів і значень в епоху зростання змішувань народів і культур, актуалізує її вивчення в багатокольоровій палітрі культурних відмінностей та особистісної винятковості.

Таким чином дослідження етнічної самосвідомості у сьогоденні містить у собі нові можливості пояснення об'єктивно існуючих взаємовідносин особистості з оточуючим світом. Адже саме етнічність в умовах сучасної кризи визнається ученими історично актуальною “точкою відліку” поведінки людини, а етнологія – базовою наукою в методології аналізу та прогнозу такої поведінки [10].

Отож, якщо у кінці 20 – го століття учені констатували необхідність “серйозних етнопсихологічних, методологічних, теоретичних, експериментальних та емпіричних досліджень природи, сутності, структури і рівнів становлення, механізмів виявлення та функціонування, закономірностей розвитку, основних функцій етнічної самосвідомості” [12, с. 24], то через десятиріччя, ми змушені визнати, що прийшов час для глобальної переоцінки цього складного психологічного феномену у зв'язку з усвідомленням реальної поліетнічності світу. Це пов'язане зі світовими процесами взаємопроникнення культур, стиранням відмежованості народів і традицій окремих етнічних меншин, уніфікацією стилю життя сучасної людини у різних куточках планети, і, врешті, з ідеєю формування універсальної картини світу та планетарного мислення. Усі ці обставини призводять до зростання необхідності осмислення змін, що відбуваються в етнічній самосвідомості особистості в полікультурному світі.

1. Весна Е. Б. До проблеми формування етнічної ідентичності у полі етнічному просторі / Е.Б.Весна // Вестник КРАУНЦ. Сер. Гуманитарные науки. – 2004. – № 2. – С. 4.
2. Гуриева С. Д. Установка и межэтнические отношения. СПб. / С.Д.Гуриева. – М.: Нестор-История, 2008. – 272 с.

3. Иконникова С. Н. Векторы и ориентиры культурологии в пространстве глобализации / С.Н.Иконникова // *Фундаментальные проблемы...* Том I: Теория культуры. – СПб. : Алетейя, 2008. – С. 115-125.
4. Исакова Н. В. Моделирующие возможности гуманитарного знания: культурно-антропологическая модель жизнедеятельности человека / Н.В.Исакова // *Фундаментальные проблемы культурологии* : в 4 т. Том II: Историческая культурология / Отв. ред. Д. Л. Спивак. – СПб.: Алетейя, 2008. – С. 17-31.
5. Лебедева Н. М. Тренинг этнической толерантности для школьников: Учебное пособие для студентов психологических специальностей / Н. М. Лебедева, О. В. Лунева, Т. Г. Стефаненко. – М.: Привет, 2004. – 358 с.
6. Мухина В. С., Дугарова Т. Ц. Качественные методы исследования этнического самосознания / В.С.Мухина, Т.Ц.Дугарова // *Актуальные проблемы этнопсихологии в контексте культурно-экономического сотрудничества со странами Азиатско-Тихоокеанского региона* : сб. науч. статей междунар. науч.-практ. конф. 23-25 мая 2008 г. : в 2 т. / под ред. Р. Д. Санжаевой. – Хабаровск : Изд-во ДВГУПС, 2008. – Т. 1. – С. 64-68.
7. Сікевич З. В. Соціологія і психологія національних відносин / З.В.Сікевич. – К.: Вища школа, 1999 – 203 с.
8. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности./ Г.У.Солдатова, – М.: Смысл, 1998. – 389 с.
9. Солдатова Г. У. Социокультурный подход в практической психологии вынужденной миграции // *Психология беженцев и вынужденных переселенцев: опыт исследований и практической работы* / под ред. Г. У. Солдатовой. – М. : Смысл, 2001. – 279 с.
10. Сухарев А. В. Опыт преодоления методологического кризиса: принцип исторической актуальности и этнофункциональная парадигма в психологии / А.В.Сухарев // *Мир психологии*. – 2009. – № 3. – С. 123-132.
11. Тульчинский Г. Л. Постчеловеческая персонология. Новые перспективы свободы и рациональности. – СПб. : Алетейя, 2002. – 667 с.
12. Хотинец В. Ю. Этническое самосознание. – СПб. : Алетейя, 2000. – 240 с.

The article analyzes the problems of modern globalization of the world community on multiculturalism and intercultural interaction.

The authors accentuate the leveling process of national identity as well as extending the process of multiculturalism that take place in almost all states.

The article analyzes the issue of identity in the historical sense of its formation and development. The authors assume that in modern philosophical understanding, the world ceases to be coherent and logical system; an individual is not an abstract representative of its humankind, it is rooted in the tradition, the world and life circumstances. Identity becomes a problem, and "identified thinking" is a subject to criticism. En bloc, the issue of identity is relevant and diverse in terms of philosophical, psychological, and cultural tradition.

It is emphasized, that the vast majority of people in the modern world does not belong to any ethnic group; they are members of one or more societies and the representatives of several cultures.

Studies of ethnic identity includes new features to explain the objectively existing relationship of the individual with the outside world.

Key words: *self-identity, ethnic identity, multiculturalism, ethno-psychological approach, identity, globalization.*

doi: 10.15330/esu.9.18-24